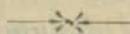

Ժամանակ պարթևաց թագաւորը ենթադրելով, որ Հռոմը շատ էլ եռանդուն կերպով չի պաշտպանի Հռադամիստին, այդ վարկեանը յարմար հաւարեց Հայաստանի նկատմամբ իր վաղեմի իրաւունքներն յայտնելու։ Հայաստանը նա նուիրեց իւր Տրդատ եղբօր և Հայաստան մտնող պարթևական զօրքերն համարեա առանց կռուի տիրեցին ամբողջ երկրին և նրա 2 մայրաքաղաքներին՝ Տիգրանակերտին և Արտաշատին։ Երբ Հռադամիստ փորձեց իւր ձեռքում պահել այն, ինչ որ չարագործութեամբ ձեռք էր բերել, հայերն իրանք դուրս քշեցին նրան։ Հռոմէական երկրապահ զօրքը, ինչպէս երևում է, Գառնիի անձնատուր լինելուց յետոյ հեռացաւ Հայաստանից, իսկ Ասորիքից դուրս եկող Լեգիօնին կուսակալը հրամայեց վերագառնալ՝ պարթևների հետ ընդհարումն ունենալուց խոյս տալու համար։

(Կը շարունակուի)։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Գ.

ԱՂՃԱՏՈՒՄ ԵՒ ՎԱՐԻԱՆՏՆԵՐ

Ժողովրդական խաղը բերնէ բերան և սերնդէ սերունդ անցնելով փոփոխութեան է ենթարկուած։ Այս փոփոխութիւնը միշտ յօգուտ երգի չի լինում, այլ յաճախ ի վնաս։

Արդարեւ կարող է պատահել, որ սկզբնապէս թոյլ բանաստեղծութիւնը հետզհետէ աւելի գեղեցկանայ, բայց դժուար է ենթադրել, որ սկզբնապէս անիմաստ և բոլորովին անշնորհք լինի մի ոտանաւոր և մնայ ժողովրդի յիշողութեան մէջ և հետզհետէ իմաստալից ու գեղեցիկ

դառնայ: Խաղը մնում է միայն, երբ դիւր է գալիս: Իսկ անիմաստ բանը դիւր չի գալ. և եթէ դիւր էլ գայ, նրա շրջանն ընդարձակ չէ և ոչ էլ կեանքն է երկարատև: Եթէ այժմ՝ դառնում ենք բաղմամբիւ անմիտ և անհեթեթ խաղեր, որոնք տարածուած են շատ կողմերում, դրանց մեծագոյն մասն անհրաժեշտօրէն յետագայում միայն աղճատուած են: Աղճատուած ձևով խաղը մնում է միայն նրա համար, որ սկզբնապէս գեղեցիկ ձև է ունեցել: Հին գեղեցիկի աղղեցութիւնը շարունակում է գործել և այն ժամանակ, երբ այլ ևս չկայ գեղեցկութիւնը. այս ինչպէս անհատի, նոյնպէս և ժողովրդի հոգեբանութեան մէջ է:

Խաղն ուրեմն ժամանակի ընթացքում հետզհետէ աւելի կորցնում է իւր պարզ ու բնական կազմութիւնը, քան գեղեցկանում. նա խանդարւում կամ աղճատւում է: Եւ աղճատ երգը շարունակում է ապրել ժողովրդի բերանին, ճիշտ ինչպէս աղաւաղուած ապրում են դեռ մեր պառակաւական աղօթքներն, աւելի կապքի աղօթքները, որոնք սկզբնապէս իմաստալից յօրինուածներ են ունեցել, երբ կենդանի է եղել այն հեթանոսական հաւատալիքը, որի արդիւնքն են իրենք:

Ժողովրդական խաղի աղճատումը խիստ բաղմազան կերպով կարող է առաջ գալ. բաւական է, որ մի կամ երկու բառ փոխւում են. մի բայի ժամանակ՝ ներկան անցեալ է դառնում, կամ անցեալը ներկայ էլն, և երգի կազմութիւնն արգէն խանդարւում է, կամ իմաստը կերպարանափոխւում է:

Խաղն առանձնապէս կազմալուծւում է, երբ երկու զուգահեռական մասերի յարաբերութիւնը կամ մըթնանում է, կամ ոչնչանում: Առաջին դէպքում խաղը կորցնում է իւր սկզբնական բնաւորութիւնը. իսկ երկրորդ դէպքում բնութեամբ սկսուածքը, իւր նշանակութիւնը կորցնելով, դառնում է մի դատարկ ձև: Վերցնենք, օրինակ, հետևեալ գողտրիկ քառերակը և տեսնենք նրա կրած փոփոխութիւնները:

1. Պաղ ջուր պրծել, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն,
 Զի հովցուցե սրտիս հարէն,—
 Եարն ա դարձել իր իրդարէն:

Այս քառեակի բազմաթիւ վարիանտներից մէկն է և հետեւեալը.

2. Զուրը պրծել, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն.
 Զի սաղցուցե սրտիս հարէն,—
 Եարն ա դարձել իր իրդարէն:

Այս երկու վարիանտի տարբերութիւնը շատ չնչին է, բայց և այնպէս երկրորդի մէջ արդէն միջնած է, իսկապէս չկայ առաջինի բնութեամբ սկսուածքի պարզ ու պայծառ բաղդատութիւնը: Առաջինի մէջ ջուրը պաղ է և մեր մէջ ծնեցնում է մի նախապատրաստական տրամադրութիւն. մենք սպասում ենք, որ պաղ ջուրը հովացնի խմողի սիրտը. բայց սրտի վէրքն այնքան բորբոք է, որ չի հովացնում: Երկրորդի մէջ պաղ բառը դուրս է ընկել և մնացել սոսկ ջուր. իսկ հովացնել բառն տեղ անցել է սաղացնել, առողջացնել բառը: Բնութեամբ սկսուածքն այս ձևով թէպէտ և դեռ կապուած է խաղի երկրորդ մասի հետ, բայց այլ ևս ոչ մի տրամադրութիւն առաջ չէ բերում, և մենք չենք էլ սպասում, որ ջուրը բժշկի, առողջացնի սրտի վէրքը: Այս տրամադրութիւնն առաջ կը դար, եթէ ջուրը լինէր սրտի վէրքի բնական սպեղանին, ինչպէս որ պաղ ջուրը սիրտ հովացնելու միջոցն է:

Վերցնենք ուրիշ երկու վարիանտ.

3. Զուրը պրծե, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն.
 Իբար մի տայ սրտիս հարէն,—
 Եարն ա դարձել իր իրդարէն:

4. Զուր մի փրբե, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն.
 Զեռ մեք իտայ սրտիս հարէն,—
 Եարն ի դարձե իւր կրարէն:

Այս երկուսը 2-րդ վարիանտի իրար նման ձևափոխութիւններ են: 4-րդի մէջ ջուր մի վրքել փոփոխութիւնն առանձին նշանակութիւն չունի. բայց երկու վարիանտի մէջ ևս 3-րդ տողի իրար մի այ, ձեռ մեք ի այ ձևերը փոխանակ չի սաղցուցեր բառերի՝ բոլորովին կերպարանափոխ են անում խաղը: 3-րդ տողն արդարեւ իմաստալից կերպով կապուած է 4-րդ տողի հետ. բայց երգի առաջին զուգահեռական մասը, բնութեամբ սկսուածքը, իւր համար մի անկապ բան է մնացած, մի դատարկ ձև դարձած:

Ամենից յաճախ փոփոխութեան է ենթարկուում քառեակի 3-րդ տողը, մանաւանդ 7-վանկանի քառեակի, որովհետեւ որ 3-րդ տողը սովորաբար անյանդ լինելով հաստատուն կերպարանք չունի, ուստի և շուտով մոռացուելով կամ դուրս է ընկնում, որով քառեակը դառնում է եռեակ. կամ թէ տեղը մի նոր խօսք է մտնում: Սակայն քառեակի 3-րդ տողը խաղի էական մասն է, և յատկապէս այն մասը, որ ոչ միայն ներքին կեանքն է բերում, այլ և ներքինը, այսինքն խաղի երկրորդ մասը, կապում է առաջին մասին, բնութեամբ սկսուածքին: Երբ դուրս է ընկնում 3-րդ տողը, բնութեամբ սկսուածքն անկապ է մնում. իսկ եթէ 3-րդ տողին մի նոր խօսք է փոխանակում, բնութեամբ սկսուածքը կամ դարձեալ անկապ է մնում, եթէ նոր խօսքը չի յարմարւում խաղի առաջին մասի իմաստին. կամ թէ՛ եթէ յարմարւում է, կազմում է խաղի մի նոր իմաստալից վարիանտ: Օրինակ վերոյիշեալ խաղի համար ձեռի տակ ունինք հետեւեալ եռեակը.

5. Զուրն ա պրծել, կուգայ սարէն,

Կու գրլգրլայ մարմար քարէն.

Նարն ա դարձել իր իղբարէն:

Այստեղ 2-րդ տողի մէջ կու գրլգրլայ մի բանաստեղծական գեղեցիկ փոխանակութիւն է միւս վարիանտների կու գայ քալի ձևին. բայց որովհետեւ 3-րդ տողը դուրս է ընկել, խաղը դարձել է մի անմտութիւն, բնութեամբ սկսուածքը մի դատարկ ձև:

Պատահում է երբեմն, որ քառեակի 3-րդ տողը մոռացում է, տեղն անցնում է 4-րդ տողը, իսկ սրա փոխանակ մտնում է մի նոր 4-րդ տող և կազմում մի իմաստալից կամ անիմաստ վարիանտ։ Օրինակ ունինք հետևելը.

6. Ջուրն ա պրծել կուգայ սարէն,
Կուգէր թափէր ժամսան քարէն,
Նարն ա դարձել իր խրարէն, —
Վրէն ելնի, ա՛խ, դէս եարէն:

Այստեղ 3-րդ և 4-րդ տողերն իմաստով յարմարում են իրարու, բայց խաղի առաջին մասը մի դատարկ ձև է մնացել։ Ասել չի ուզիլ, որ քառեակի միւս տողերն ևս կարող են մոռացուելով դուրս ընկնել, կամ տեղը նորերն անցնել։ Օրինակ տակի 7-րդ վարիանտի մէջ սոյն խաղի 2-րդ տողը մոռացուել է և տեղը դատարկ մնացել, մոռացուել է և 4-րդ տողը, որի փոխանակ, սակայն, մտել է մի նոր տող, որով կազմուել է մի կատարեալ անմիտ եռեակ, որ է.

7. Պաղ ջուր պրծել, կուգայ սարէն,
Դեռ չի սաղցել սրտիդ եարէն,
Նա ինչ անեմ զիմ քոռ սիթարէն:

Խաղի ամենից հաստատուն մասն է միշտ յաճգն ու յանդ կազմող բառը. մէկ այն պատճառով, որ երգի ոտանաւորին բնաւորութիւն տուողը յանգն է, որ բաժանում է տողը տողից և կազմում տաղաչափական ոտը. մէկ էլ անշուշտ այն պատճառով, որ յանգերը մեր լեզուի մէջ շատ բազմազան չեն, ուստի և մի անգամ արդէն կազմուած յանգը իւր ետևից հեշտութեամբ բերում է իւր պատրաստի ընկերը, մինչ նոյն յանգով նոր բառ գտնելը դժուար է։ Սակայն յանգերն էլ, ինչպէս և յանդ կազմող բառերը, փոխւում են, թէպէտ սակաւադէպ։ Յանգի և յանդ կազմող բառի փոփոխութիւնը յաճախ առաջ է բերում ամբողջ տողի փոփոխութիւն։ Վերջին տողի այսպիսի փոփոխութեամբ խաղի երկրորդ մասի իմաստը յաճախ այնպէս կերպարանափոխւում է, որ խաղի առաջին

մասն երկրորդի հետ կամ անկապ է մնում. կամ թէ կազմուած են նոր իմաստներով վարիանտներ, օրինակ,

8. (Պաղ) ջուր կը գէր վերին սարէն,

Կուգէր, կաթէր մարմար քարէն.

Զխովցուցեր սրտիս եարէն. —

Էրուած մնաց քո կարօտէն:

Այս վարիանտի մէջ թէպէտ և չկայ պաղ ածականը (որ հաւանօրէն պէտք է լինի, որովհետեւ տողի մէջ մի վանկ պակասում է), բայց և այնպէս երգի երկու մասերը սերտ կապուած են իրար: Արդարեւ 4-րդ տողը փոխուած է, բայց կազմուած է մի նոր իմաստալից երգ, տարբեր 1-ին վարիանտից: Մինչ սրա մէջ եարի ուխտագրութիւնից է սրտի վէրքն անզովանալի մնում, 8-րդ վարիանտի մէջ՝ կարօտից: Այրուած մնաց ասութիւնը յաջող ընտրութիւն է չի հովցուցեր-ի դիմաց: Այս 8-րդ վարիանտի միակ պակասութիւնն այն է, որ կարօտէն յանգը, որ փոխանակած է իղարէն բառին, թոյլ յանգ է կազմում:

Պատահում է, որ միեւնոյն յանգով կազմուած կան տարբեր խաղեր. խաղի առաջին մասի համար վերցւում է մի երգի սկզբի մասը, որին յաջորդում է մի ուրիշ երգի նոյնայանգ վերջը կամ սկիզբը և կազմում մի նոր վարիանտ իմաստալից կամ անիմաստ: Բայց այս աւելի խաղերի զարգացմանն է վերաբերում, որի մասին յետոյ:

Պատահում է նոյնպէս, որ խաղի տողերի դասաւորութիւնը շուտ է գալիս, առաջին տողից յետոյ երգւում է վերջինը, իսկ երկրորդը գնում վերջն ընկնում և չն: Եւ այնպէս բազմազան կերպով միեւնոյն քառեակը երբեմն այնքան շատ փոփոխութիւնների է ենթարկւում, որ իրօք միեւնոյն երգի վարիանտները յաճախ քիչ նմանութիւն են ունենում միմեանց հետ, և սկզբնական երգից շատ քիչ բան, միայն մի երկու տող է մնում: Կազմւում են խիստ ազաւազուած երբեմն և անհեթեթութիւններով լի երգեր, որոնցով հարկաւ կարելի չէ գաղափար կազմել ժողովրդական խաղերի մասին:

Խաղերի փոփոխութեան պատճառներից մէկն էլ հետեւեալն է: Երբեմն սկզբնապէս մի չափով յօրինուած երգը եղանակի պատճառով շուտ է գալիս մի ուրիշ չափ, այս դէպքում ամբողջ խաղը բնականաբար փոփոխութեան է ենթարկուած: Օրինակ, մեր բերած 8-վանկանի խաղի 2-րդ վարիանտը 7-վանկանի խաղի է վերածուած հետեւեալ ձևով.

9. Զուրը կիջնէր էն սարէն,
Երթար, թափէր էն քարէն,
Չի սողցել սրտիս հարէն,
Որ դարձար քո իրդարէն:

Այս վարիանտի մէջ, ինչպէս ընթերցողը կ'ըտեսնի, բանառտեղծական գեղեցկութիւնը բոլորովին կորած է:

Վերեւում գրած 6-րդ վարիանտի մի նոյնպիսի ձևափոխութիւն է հետեւեալը.

10. Զուր եկաւ վերին սարէն,
Թափում ա մարմար քարէն.
Ով դառնայ յիր իրդարէն,
Վրէն թափի գոթու հարէն:

6-րդ վարիանտի մէջ, ինչպէս ընթերցողը կ'ը տեսնի, իրողութիւնն արդէն կատարուած է, և երգիչն անիծում է ուխտադրուծ եարին: Իսկ այստեղ հաւատարմութեան երգում է տրուում անէծքով, ինչպէս սովորական է ժողովրդի մէջ: Թափում ա և քափի բառերը թոյլ կապ են դնում խաղի երկու զուգահեռական մասերի մէջ:

Այս վերջին 10-րդ վարիանտի մի փոփոխուած ձևն է և հետեւեալը.

11. Զուր պրծեր կուգայ սարէն,
Գայ թափի մարմար քարէն.
Որ դառնայ իւր զրարէն
Հանայ գոթեցուկ հարէն:

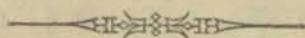
Խաղի փոփոխութիւն առաջ է գալիս և մի բարբառից միւսին անցնելիս: Շիրակում կամ Այրարատում յօրինուած երգը, օրինակ, Ղարաբաղ անցնելիս, կամ ընդհակառակն, ոչ միայն յարմարում է տեղական բարբառի

Հնչիւնաբանութեանն ու ձևաբանութեանը, այլ և բառերն էլ թարգմանում են: Այս պատճառով երբեմն և ստանաւորն ամբողջ կերպարանափոխ է լինում: Միւս կողմից այն բառերը, որ վատ են լուում, կամ մի բարբառի մէջ՝ չթարգմանուելով անհասկանալի են մնում, երբեմն այնպէս խեղաթիւրւում են, որ անմտութիւններ են միայն առաջ բերում, օրինակ՝ Այ՛ հեւա, հեւա, սիւրսս տողը դառնում է՝ Այ՛ եւա, եւա, սիւրսս, կամ Այ ով ա, ով ա սիւրսս: Կեռ ունքեր դառնում է՝ կեռ ընքեր, կեռ ընքներ, և վերջը կոընկեր, կոնկներ են, որ անհեթեթութիւն է:

Խաղերի փոփոխութեան ուրիշ շատ տեսակներ ևս կան, որ չենք ուզում յիշել ընթերցողին չձանձրացնելու համար: Խուսափեցինք մանաւանդ շատ օրինակներ կուտակելուց, մէջ բերելով միայն մի խաղի այս տասնումէկ վարիանտները, որ մեզ յայտնի են և որ, կարծում ենք, բաւական են: Ներքեում ուրիշ նկատմամբ բերած օրինակները մասամբ և այս աղճատման կողմին են վերաբերում:

(Կը շարունակուի),

Մ. Արեղեան.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՏԱՅՈՒԱԾԻ ԳՐԲԵՐ

Խմբագրութիւնս ստացաւ հետևեալ գրքերը. —

ա. Քարր երգում է. Կովկասեան Լեզենգա. փոխադրութիւն Յ. Գուրբախեանի, հրատարակութիւն տիկ. Զարեկի: Գրքոյիը հրատարակուած է ժողովրդական ընթերցանութեան համար, ապագրութիւնը մաքուր է, լեզուն սահուն և ըովանդակութիւնը խիստ խրատական—մեծ գործերը պահանջում են մեծ